

Van Pearl Harbor tot Nederlands-Indië

Deel 2

Roosevelt's strategie

Drs. EC Bakker

1 Yamamoto's aanvalsplan

Beziet men de hiervoor geschetste gebeurtenissen sinds 1939, dan is het al een aardige exercitie om je af te vragen wanneer de VS nu op Japanse maatregelen reageren en wanneer het omgekeerde het geval is. Dat de Japanners zenuwachtig worden van een dreigend gebrek aan olie, moge duidelijk zijn.

Admiraal Isoroku Yamamoto, najaar 1940

Gedurende 1940 hielden ze in Japan nog het hoofd koel. Na Roosevelt's herverkiezing veranderde dat. Het is niet zo dat de Japanners op dat moment al vastbesloten waren de aanval te openen; daarvoor waren de onderlinge meningsverschillen nog veel te groot. Een deel van de Japanse militaire en politieke top was voorstander van een snelle aanval richting Brits Maleisië en Ned-Indië. Velen achtten het echter hoogst onwaarschijnlijk dat bij een dergelijke aanval de VS afzijdig zouden blijven. Bovendien was een aanzienlijk deel van de beleidsmakers behoorlijk gematigd; deze zagen nog voldoende mogelijkheden voor diplomatieke

oplossingen. Het ziet er naar uit dat men al met al (weer eens) tot een compromis kwam: Brits Maleisië en Ned-Indië zouden niet aangevallen worden, maar de diplomaten moesten wel een hardere toon aanslaan, de positie in Frans Indo-China moest verstevigd worden en het leger diende voorbereidingen te treffen voor een mogelijke oorlog met de VS.

In januari 1941 bezocht een nieuwe Japanse delegatie Batavia, met aan het hoofd een typische ultra-nationalist, Kenkitshi Yoshizawa. De Japanse eisen werden extra opgeschroefd om de Nederlanders onder druk te zetten, bijvoorbeeld door ook nog eens visserijrechten te claimen.¹

In januari 1941 begon opperbevelhebber Yamamoto serieus militaire voorbereidingen te treffen voor een groots opgezette bliksemaanval in geheel Oost-Azië.

Zeker is dat Yamamoto, die op zichzelf eerder tot de gematigder Japanse beleidsmakers te rekenen valt, de deelname van de VS bij een Japanse aanval op de olievelden onvermijdelijk achtte. In zijn ogen was vanuit militair gezichtspunt een drie vliegen in één klap benadering dan nog het meest realistische alternatief; het uitdelen van een mokerslag aan de Britten, Nederlanders en Amerikanen door de inname van geheel Zuidoost-Azië, inclusief Australië, en de voorlopige uitschakeling van de Amerikaanse vloot in Hawaï. Tegelijkertijd waarschuwde hij dat de VS niet echt verslagen konden worden. Hij voorspelde dat Amerika binnen twee, drie jaar door de opbouw van haar oorlogsindustrie, Japan in militaire kracht zou overvleugelen. Japan kón eigenlijk niet winnen. Als loyaal militair was hij echter bereid de verantwoordelijkheid op zich te nemen om de eerste slag zo hard en effectief mogelijk toe te brengen. Daarna zou het alle hens aan dek zijn om de veroverde positie zo sterk mogelijk te maken om de onvermijdelijke Amerikaanse tegenaanval te keren.

In de beschrijvingen van de oorlog in de Stille

---

¹ de Jong, blz 674

Oceaan ontbreekt vaak het besef hoe stoutmoedig Yamamoto's aanvalsplan eigenlijk was. Neem je de gigantische afstanden en de veelheid aan militaire doelen in aanmerking, dan betreft het één van de grootste militaire operaties in de geschiedenis. Natuurlijk grenst een dergelijke onderneming aan de waanzin, maar laten we wel terdege beseffen dat het destijds ook het voorstellingsvermogen van de geallieerden tartte. In de discussie over Pearl Harbor wordt daarom regelmatig betoogd dat men nu eenmaal veel tegenstrijdige berichten over Japanse plannen en concrete vlootbewegingen ontving. Men kón zich eenvoudigweg niet voorstellen dat Japan op alle fronten tegelijk zou aanvallen.

De opdracht aan Yamamoto veroorzaakte intern veel beroering en vrijwel onvermijdelijk lekte wat informatie naar buiten. De meest beroemde en algemeen geaccepteerde waarschuwing over een mogelijke aanval op Pearl Harbor kwam van de Peruaanse ambassadeur in Japan, Ricardo Schreiber. Deze stapte op 26 januari op een Amerikaanse diplomaat in Tokio af en vertelde hem opgewonden dat hij uit betrouwbare bron had vernomen dat Japan in het geval van een conflict met de VS een verrassingsaanval op Pearl Harbor zou trachten te plegen.²

Tegelijkertijd greep Japan de gelegenheid aan om tussenbeide te komen bij de al weken voortslepende schermutselingen in Indo-China tussen Franse en Thaise troepen. (Thailand claimde stukken van Cambodja en Laos.) Op 30 januari vond openlijk machtsvertoon plaats van de Japanse vloot voor de zuidkust van Vietnam. In Saigon werd onder 'bemiddeling' van Japan een vredesovereenkomst tussen Vichy-Frankrijk en Thailand ondertekend.

De Mitsubishi Zero was in 1941 superieur qua wendbaarheid, snelheid en multi-inzetbaarheid

Bezieet men de situatie in Azië van januari 1941 vanuit het gezichtspunt van een militair, dan heeft men serieus rekening te houden met een Japanse

aanval. In Zuidoost-Azië deed zich de unieke situatie voor dat Groot-Brittannië, Ned-Indië én de VS stappen moesten zetten om een gezamenlijke strategie te formuleren, voor het geval Japan een greep naar de olievelden zou doen.

Wanneer je de militaire krachtsverhoudingen van dat moment in ogenschouw zou nemen, dan waren ze op papier redelijk in evenwicht. De Japanse marine was in omvang tweederde van de Amerikaanse marine. Weliswaar hadden de Amerikanen hun marine over twee oceanen verdeeld, maar de Britse en Nederlandse marine legden ook gewicht in de schaal. De Japanse luchtmacht was superieur, in aantal en technisch opzicht: een tiental vliegdekschepen maakte de luchtmacht ook nog eens extreem mobiel. Als het gaat om aantallen soldaten was de zaak op het eerste gezicht in balans. Het Japanse leger voerde echter oorlog in China en moest daar een enorm gebied bezet houden. Tegelijkertijd had de jarenlange oorlog in China zeer geharde en ervaren Japanse troepen opgeleverd, wat van doorslaggevende betekenis is op het slagveld, al ben je in de minderheid.

Dat Japan een tegenstander van formaat was, was weliswaar duidelijk, maar het zojuist geschetste geeft ook aan dat de werkelijke krachtsverhoudingen moeilijk in te schatten waren.

Het probleem voor het organiseren van de verdediging van Zuidoost-Azië was lastig. Men kon in geval van oorlog een zware aanval verwachten, maar waar? De Japanners zouden het dubbele voordeel hebben dat zij de keuze van initiatief hadden én hun krachten konden concentreren.

Mijns inziens school aan geallieerde kant een stuk onderschatting in het hoogontwikkelde organisatievermogen van de Japanners, waarmee ze, onzichtbaar op papier, een grote voorsprong hadden op hun geallieerde tegenhangers. De samenwerking tussen de marine en de landmacht, vaak een knelpunt vanwege de verschillen in strategie en organisatiecultuur, was bij mijn weten uniek. Op basis van dit organisatievermogen smeedde Yamamoto zijn aanvalsplan van een aanval op alle fronten tegelijk.

2 Het McCollum document

Tot zover een inventarisatie die men op basis van reguliere bronnen kan maken. In de VS werd in 1966 de 'Freedom of Information Act' aangenomen. Op basis van deze wet kan een afzonderlijke Amerikaanse staatsburger toegang tot overheidsarchieven afdwingen. De ex-marine officier en WWII oorlogsveteraan Robert B. Stinnet, ging vanaf de jaren '80 op deze basis aan de slag.

² Stinnet, blz 31, PHPT 14, blz 1042

Hij kreeg daarmee toegang tot een belangrijk deel van de archieven die tot dan toe gesloten waren gebleven.

Arthur McCollum

Het spectaculairste document dat Stinnet uit de archieven heeft gevist is afkomstig van een Amerikaanse inlichtingenofficier in Tokio. Luitenant-commandant Arthur McCollum groeide op in Japan, en werd na zijn studie gedetacheerd in Tokio. Daar werd hij hoofd van het Bureau voor het Verre Oosten van 'the Office for Naval Intelligence' (ONI). Als zodanig had hij overzicht over alle Amerikaanse afluisteractiviteiten in Oost-Azië, en rapporteerde rechtstreeks aan minister van marine Frank Knox in Washington.

Op 7 oktober 1940 schreef McCollum een memo met aanbevelingen voor het uitlokken van een Japanse aanval op de VS.³

De memo begon met een soort sterkte-zwakke analyse van de Japanse situatie, die voor Japan in vrijwel alle opzichten nadelig uitpakte. McCollum zag het zojuist gesloten tripartite-pact tussen Duitsland-Italië-Japan als een uitgelezen mogelijkheid om via Japan ook in oorlog met Hitler te raken. Hij betoogde vervolgens dat een snelle agressieve aanval op Japan, met steun van Groot-Brittannië en China de meeste kans op succes zou hebben, waarop Duitsland en Italië dan wel eens de oorlog aan de VS zouden kunnen verklaren. McCollum erkende echter dat de publieke opinie in de VS tegen een dergelijke aanval zou zijn. Hij concludeerde daarom dat de meest reële optie een Japanse aanval op de VS zou zijn. Zijn analyse

culmineerde in een lijst met 8 punten, waarmee Japan tot zo'n aanval geprovoceerd zou kunnen worden (*zie voor origineel bijlage achterin*):

- A. Tref een overeenkomst met Groot-Brittannië voor het gebruik van Britse bases in Oost-Azië, met name Singapore.
- B. Tref een overeenkomst met Nederland voor bevoorrading en gebruik van faciliteiten in Nederlands Indië.
- C. Geef alle mogelijke hulp aan de Chinese regering van Chiang Kai-shek.
- D. Stuur een divisie van zware lange afstandskruisers naar de Oriënt, de Filippijnen of Singapore.
- E. Stuur twee divisies duikboten naar de Oriënt.
- F. Concentreer de hoofdmacht van de Amerikaanse vloot in de omgeving van Hawai.
- G. Dring er op aan dat de Nederlanders weigeren om tegemoet te komen aan Japanse eisen voor buitensporige economische concessies, met name olie.
- H. Kondig een complete boycot af van alle Amerikaanse handel met Japan, in samenwerking met een vergelijkbare boycot door het Britse Rijk.

Het komt niet vaak voor dat dergelijke strategieën openlijk op papier gevonden worden. In zijn boek 'Day of Deceit' gebruikt Stinnett de acht punten van McCollum als leidraad voor de zich ontwikkelende gebeurtenissen.

Op zichzelf valt het document eenvoudig te bagatelliseren. Bijvoorbeeld door McCollum als een naar promotie hunkerende militair te zien, die mee wil denken in Washington. Dat zou best wel eens zo kunnen zijn. Het document zelf hoeft daarmee ook niet zo heel veel te zeggen over de waarde die Roosevelt eraan hechtte. Voor mijzelf is zo'n document dan ook niet doorslaggevend. Het blijft vooral zaak om op de feitelijke handelingen te letten. Daaruit volgt dat het Amerikaanse beleid niet alleen in veel opzichten overeenkomt met het McCollum document, al waren er verschillen in de specifieke uitvoering van de acht punten, maar dat Roosevelt nog veel verder ging.

Een dag na de McCollum memo vonden direct twee gebeurtenissen plaats. Het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken gaf het advies aan alle Amerikanen in het Verre Oosten om zo snel mogelijk te evacueren. Op dezelfde dag legde Roosevelt de uitlokkingsstrategie op subtiële wijze voor aan de commandant van de Amerikaanse vloot in de Stille Oceaan, admiraal James Richardson. De heren hadden al maanden discussie over de mogelijkheid Hawai als centrale vlootbasis in te richten. Richardson vond dat de vloot daardoor nodeloos kwetsbaar werd. Toen Roosevelt opperde dat een Japanse 'fout', zoals het tot zinken

³ Stinnet, blz 9 e.v. , het document is gevonden in de Station US-Papers, Box 6, folder 5750-15

brengen van een Amerikaans oorlogsschip, tot verontwaardiging en dus steun voor een oorlog onder de Amerikaanse bevolking zou leiden, reageerde Richardson furieus. Er was geen sprake van dat hij zijn manschappen bloot zou stellen aan een dergelijke strategie.⁴

Februari 1941

Officiële overdracht van commando door Richardson aan Kimmel, aan boord van vlaggeschip USS Pennsylvania

Richardson werd officieel uit zijn functie ontheven op 1 februari 1941, tijdens een grootscheepse, door Roosevelt georchestreerde, reorganisatie van de Amerikaanse marine. De president passeerde meerdere potentiële opvolgers en benoemde admiraal Kimmel tot hoofd van de 'Pacific Fleet'. Dergelijke reorganisaties hebben altijd iets ondoorzichtig, waarbij meestal de hoofdred, in dit geval steun voor de uitlokkingsstrategie, wordt gemaskeerd door een andere, ditmaal het opdelen van de Amerikaanse marine in een Atlantisch en een Aziatisch deel. Enerzijds worden figuren die het eens zijn met de nieuwe strategie op sleutelposities benoemd (die zich vaak niet als sleutelpositie laten herkennen), anderzijds worden brave maar minder capabele lieden omhoog gepromoveerd, meestal op een goed zichtbare positie. De laatsten zijn degenen die terecht kunnen zeggen dat ze van niets wisten, en dat ze hun best hebben gedaan. Zij zijn bij uitstek degenen die eventueel als zondebok kunnen functioneren. Kimmel behoorde tot de laatste groep. Daarmee keren we weer terug naar het begin van 1941.

⁴ Richardson, *On the Treadmill to Pearl Harbor*, Washington 1973, blz 435. De memoires zijn gepubliceerd direct na zijn overlijden en zelfs dan nog moet men de verbittering tussen de regels lezen. Zoals zo vaak te zien bij hoge militairen, houden ze uiteindelijk hun kaken op elkaar vanuit een erecode van loyaliteit aan de staat.

Op 10 februari vond een discussie plaats in het Witte Huis, waarbij Roosevelt zich voorstander toonde van de strategie van het onverwacht opduiken van Amerikaanse oorlogsschepen in de buurt van Japans gebied: *"Ik wil dat ze hier en daar opduiken en de Japanners in verwarring brengen. Het kan me niet schelen als we er één of twee verliezen, maar ik wil niet de kans lopen er vijf of zes kwijt te raken."*⁵ Van deze operaties zijn er drie gedocumenteerd. De eerste daarvan vond plaats in het uitgestrekte gebied van de door Japan beheerde Carolinen en Marianen ten oosten van de Filipijnen. Een Amerikaanse vloot van 15 schepen doorkruiste midden maart het gebied.⁶ Dergelijke provocerende acties werden gecombineerd met het verschijnen van Amerikaanse marineschepen op verschillende plekken in Zuidoost-Azië om feestelijkheden met slagvertoon bij te wonen. De statement die daarmee werd gemaakt moge duidelijk zijn: we zijn hier als informele bondgenoot.

Hoe stond het Amerikaanse embargo ervoor rond deze tijd? Zoals gezegd, was de export van vliegtuigkerosine verboden sinds juli 1940. Er waren echter sterke aanwijzingen dat dit exportverbod niet gold voor olieraffinaderijen aan de Amerikaanse westkust. De Japanse consul in San Francisco verzekerde Tokio midden september 1940: *"Al onze exportverzoeken zijn toegewezen. De Amerikaanse agentschappen waarvan de olie wordt gekocht geven hun akkoord en treffen passende overeenkomsten met de autoriteiten in Washington."*⁷

Van een echt embargo was op dat moment geen sprake. Naar schatting werd in de periode juli 1940 tot april 1941 in totaal 0,9 miljoen ton olie vanuit de VS naar Japan verscheept. Het ziet er daarmee eerder naar uit dat Japan de import uit de VS intensiverde onder het motto 'zolang het nog kan'. De schattingen voor de Japanse economie gaven aan dat Japan in geval van oorlog een olievoorraad van 7,9 miljoen ton nodig had om het één jaar vol te houden. Men was dan ook bezig enorme voorraden aan te leggen.

⁵ Stinnet blz 9, B. Mitchell Simpson, *Admiral Harold Stark*, University South Carolina Press, 1989, blz 101.

⁶ Stinnet blz 10, Kimmel schreef aan Stark op 18 februari 1941 het een slecht idee te vinden. Stark hierover op de hoorzittingen van '45-'46: *"Ik deed mijn best, maar het besluit werd tegen mij in genomen"* (PHPT 33-1199) De meest provocerende van de drie vond plaats op 31 juli 1941, na de afkondiging van het totale handelsembargo, waarbij twee Amerikaanse kruisers opdoken in de straat van Bungo, die toegang geeft tot de zee van Japan.

⁷ Stinnet, blz 19, onderschepte brief, station US papers, RG 38

Voorjaar 1941
De Japanse olietanker Nisshin Maru wordt
volgepompt in Porta Costa, Californië

3 Het kraken van de Japanse codes

In november 1940, na de verkiezingsoverwinning van Roosevelt, schijnt in Singapore het eerste militaire overleg te zijn gehouden tussen Engeland, Australië en Nederland, waarbij een mogelijke aanval van Japan op de agenda stond. Een tweede bespreking volgde in Batavia. In februari 1941 waren voor het eerst Amerikanen erbij aanwezig.

Een van de praktische samenwerkingspunten die direct tot stand kwam was het coördineren van de af luisteractiviteiten. Met een ring van af luisterstations, van Hongkong tot Canada, van Tokio tot Bandoeng ('Kamer 14' bij de Nederlandse basis op Oost-Java), van Singapore tot Manilla, kon geen Japanse radioboodschap meer onopgemerkt blijven.⁸

De Amerikanen waren er in september 1940 in geslaagd de Japanse diplomatieke code te kraken: de 'purpercode'. Op basis daarvan kon men het verkeer tussen consulaten monitoren. Voor militaire operaties was echter een andere code van belang, de Kaigun Ango, een systeem van 29 verschillende codes gebruikt door de Japanse marine.

Hoewel de purpercode en de Kaigun Ango nogal eens met elkaar worden verward, wordt algemeen erkend dat de Amerikanen dankzij het breken van de Japanse marinecode de slag bij Midway (juni '42) hebben gewonnen. Bij de officiële getuigenissen voor de verschillende onderzoekscommissies in de VS werd voorjaar 1942 als doorbraak in de decodering van de Kaigun Ango aangegeven.

Het is een grote verdienste van Stinnet dat hij op zoek is gegaan naar documenten die meer

⁸ Stinnet, blz 60; geheel hoofdstuk 5, 'The Splendid Arrangement'

uitsluitseel geven over de decoderingsoperaties van de Amerikaanse marine. Hij vond een brief van admiraal Ingersoll, gericht aan de admirals Richardson en Hart, gedateerd 4 oktober 1940: "*Iedere beweging van de Oranje (= codenaam voor Japan) vloot is juist voorspeld.*"⁹

Ingersoll refereerde naast de diplomatieke code aan een andere code, die van Japanse koopvaardij schepen. Voorts schreef hij dat men ook hard werkte aan verdere decodering, die hij voorjaar 1941 verwachtte. Daartoe werkte men aan een speciale decodeermachine. Tot op de dag van vandaag wordt deze machine door de marine in de afgesloten archieven bewaard, net als het merendeel van de onderschepte en gedecodeerde Japanse marineberichten.

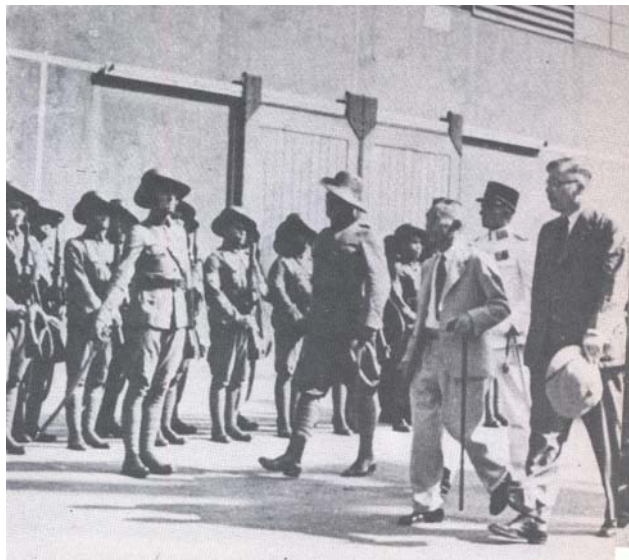
Stinnet heeft zich hierin vastgebeten. Het resultaat is niet zo spectaculair als de McCollum memo, maar eigenlijk van veel wezenlijker belang. Hij vond tal van versnipperde aanwijzingen dat de Amerikanen grote delen van Codeboek D, door hen de '5-Num code' genoemd, vanaf oktober 1940 in handen hadden. Uit de berichtenroute van McCollum leidt hij bovendien af dat Roosevelt vanaf januari 1941 op de selecte mailinglijst stond van de gedecodeerde berichten van de Kaigun Ango.

Zoals gezegd, staat het kraken van de purpercode niet ter discussie. Op 16 oktober 1940 ontving Roosevelt de geheime agenda van Japanse missie naar Ned-Indië onder leiding van Kobayashi: "*de VS zijn op dit moment niet in staat actie te ondernemen ter voorkoming van inbeslagname van Nederlandse bezittingen in het Verre Oosten door Japan en er mag geen tijd verloren worden om een dergelijke actie te ondernemen.*"¹⁰ De Amerikaanse overheid heeft nooit openlijk toegegeven dat ze informatie hieromtrent overdroegen aan de Nederlanders en de Engelsen. Dankzij de focus op McCollum heeft Stinnet een document gevonden waarin McCollum een kopie van een dergelijk onderschept bericht doorstuurde aan de Nederlandse kapitein Johan Ranneft, de Nederlandse marine attaché in Washington. De brief, dd 30 oktober 1940, gaf nauwkeurige instructies aan de Japanse delegatie om toestemming te krijgen een basis op te zetten, onder de noemer van 'technische assistentie', die in werkelijkheid gebruikt zou worden voor militaire operaties.

⁹ Stinnet, blz 23. Dit is zeer explosief materiaal. Hij trof de brief aan temidden van 6000 opgevraagde documenten in 1995, ook uit RG 38. Stinnet waarschuwt voor een gecensureerde kopie in een ander archief.

¹⁰ Stinnet, blz 41 ev, weer uit RG38.

Ranneft en McCollum bleken in die tijd vaak samen te werken. Sterker nog; Stinnett heeft aanwijzingen gevonden dat de Nederlandse afluistereenheden in Bandoeng belangrijk werk heeft verricht om de Kaigun Ango te helpen kraken.¹¹

Juni 1941, de besprekingen zijn beëindigd, Van Mook doet Yohsizawa uitgeleide

In maart 1941 bezocht de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, van Kleffens, Washington voor een ontmoeting met Roosevelt. Toen hij uit de bespreking kwam, liet hij een verslaggever weten: *“We hebben iedere poging van Japan om te ver te gaan afgewezen en zullen dat blijven doen.”*¹² Vervolgens reisde hij per boot vanaf San Francisco naar Batavia, ondertussen het ene interview na het andere afgevend met de vinger gericht naar Japan. Daar aangekomen hield hij besprekingen met gouverneur-generaal van Starckenborgh en andere bestuurders. De strategie richting Japan werd aangescherpt: olie bleef in beperkte hoeveelheden geëxporteerd worden, maar Nederlandse tankers zouden voor transport niet meer beschikbaar worden gesteld. Dit laatste was voor Japan een enorme provocatie. Stinnett citeert een reporter van New York Times: *“Japan was woedend en dacht dat van Mook hen in de luren had gelegd.”* De onderliggende boodschap van het hele optreden van deze Nederlandse minister was zonneklaar: samenwerking tussen Japan en Nederland was niet mogelijk zonder overeenstemming met de VS. De Japanse militaire top raakte er hierdoor nog meer van overtuigd dat een aanval op de olievelden in Ned-Indië nooit kon zonder met de VS in oorlog te raken. Formeel werden de onderhandelingen tussen Ned-Indië en Japan op 17 juni stopgezet.

¹¹ Stinnett, blz 331

¹² Stinnett, blz 42. De hele reis van van Kleffens ontbreekt bij de Jong.

Gouverneur-generaal van Starckenborgh, die na de harde Nederlandse opstelling een oorlogsverklaring niet ondenkbaar achtte, haalde opgelucht adem nadat Yoshizawa het slotcommuniqué overhandigde: *“Niet vaak heb ik mij zo opgelucht gevoeld.”*¹³

Roosevelt zette in maart 1941 de Land-Lease Wet in werking, waarmee de neutraliteitswetten werden omzeild en economische hulp geboden kon worden aan landen die tegen Duitsland en Italië vochten. In april stuurde hij marineschepen de Atlantische Oceaan op om Duitse duikboten aan de Britten te kunnen rapporteren. Tegelijkertijd werd begonnen met de aanleg van een Amerikaanse basis in Noord-Ierland. Samen met de Australiërs ging eenzelfde onderneming van start in Nieuw-Guinea.

4 Het niet-aanvalsverdrag tussen de Sovjet-Unie en Japan

In datzelfde voorjaar vonden de Japanners het dringend noodzakelijk om in Berlijn overleg te plegen en in Moskou met Stalin te onderhandelen. Minister van Buitenlandse Zaken Matsuoka werd op pad gestuurd. Op de heenweg ging hij eerst voor een kort bezoek langs Moskou. Hij had als opdracht meegekregen rust te scheppen in de relaties tussen Japan en de Sovjet Unie. Zelf ging hij nog een stap verder en liet de Russen weten interesse te hebben in uitbreiding van het tripartite-pact met de Sovjet Unie, wat hij in Berlijn zou voorleggen. Stalin schijnt dit voorstel glimlachend aangehoord te hebben. Eind maart 1941 arriveerde Matsuoka in Berlijn. De gesprekken duurden meer dan een week.

Hitler drong er bij Matsuoka op aan dat Japan zo snel mogelijk Singapore zou aanvallen. Volgens hem zouden de Amerikanen in zo'n geval zeker niet direct in de oorlog participeren; het Britse Rijk zou voortijdig onder de druk bezwijken en eind 1941 een vredesregeling met de Duitsers sluiten. Matsuoka legde uit dat hij dit in Tokio onder de aandacht zou brengen, maar geen toezeggingen kon doen omdat anderen in Japan terughoudender waren.¹⁴

Ten aanzien van de Sovjet Unie bleek er echter sprake te zijn van oplopende spanning. De Duitsers lieten Matsuoka weten Stalin geheel niet te vertrouwen en gaven de garantie dat Duitsland Japan per direct zou steunen mocht Stalin hen in de rug aanvallen terwijl ze oorlog voerden met de Engelsen. Dit was in het licht der komende gebeurtenissen een merkwaardig voorstel, waaruit

¹³ De Jong, blz 676

¹⁴ Verslagen van deze gesprekken zijn via internet na te lezen in de archieven van het Avalon Project van de Yale Universiteit. Zie bijvoorbeeld document 1877-PS.

bleek dat Hitler niet geheel open kaart speelde met Matsuoka, maar wel tussen de regels door zijn plannen liet doorschemeren. Boeiend vind ik dat je eruit kan opmaken dat Hitler bij de aanval op de Sovjet Unie, operatie Barbarossa, op een tweede front tegen Stalin hoopte.

Maart 1941, Matsuoka geeft Hitler een cadeau, alvorens de aanval op Singapore ter sprake komt

Op 6 april, de dag dat Matsuoka weer naar Moskou vertrok, begon Hitler's campagne op de Balkan met de aanval op Joegoslavië en Griekenland, terwijl de Sovjet Unie net een vriendschapsverdrag met Joegoslavië had ondertekend. Van Matsuoka's plan voor een vierlandenpact was niets terechtgekomen, maar Stalin bood Japan een non-agressiepact aan voor een periode van vijf jaar. Op 13 april werd het formeel ondertekend. Volgens goed Russisch gebruik werd vervolgens de wodka op tafel gezet, ongetwijfeld om eens te zien hoe Matsuoka het er vanaf zou brengen. Een dronken Matsuoka riep dat Stalin zijn hoofd eraf mocht hakken als hij zich niet aan het verdrag hield, maar dat hij in het omgekeerde geval precies hetzelfde bij hem zou doen. Stalin: *"Mijn hoofd is belangrijk voor mijn land en zo is het uwe. Laten we er zorg voor dragen dat beide hoofden op de schouders blijven. Per slot van rekening bent u een Aziat en ik ook. Wij zijn allen Aziaten!"* Matsuoka: *"Laat ons drinken op de Aziaten!"*

Stalin deed Matsuoka persoonlijk uitgeleide bij het vertrek op de trein en omhelsde hem, een unicum, waarvan de foto's de hele wereld rondgingen. Op het eerste gezicht creëerde dit verdrag rust voor de Japanners en voor Stalin. Bekijkt men de zaak opnieuw, dan is er meer aan de hand. Yamamoto krijgt door het verdrag ruimte om extra troepen uit Mantsjoekwo in zijn aanvalsplan te betrekken. Had Stalin enige notie van de Japanse strategie? Ongetwijfeld, dankzij Richard Sorge, die als medewerker van de Duitse ambassade in Tokio, een netwerk had opgebouwd dat reikte tot de hoogste

Japanse kringen.¹⁵ Sorge behoort tot de beroemdste spionnen van de 20^e eeuw, omdat hij de Russen op 20 mei over operatie Barbarossa inlichtte.¹⁶

Stalin's belang bij het verdrag voert in ieder geval verder dan alleen rust scheppen in Siberië. In wezen geeft Stalin Japan de vrije hand om de aanval op Zuidoost-Azië te openen. Of hij dat bewust deed, is dan een andere vraag, die buiten het kader van dit artikel valt.

Hitler viel op 22 juni de Sovjet Unie binnen. In Tokyo brak een verhit debat uit, Matsuoka schaarde zich direct volledig achter Hitler en stelde voor de oorlogsdoelstellingen te verleggen en de expansie in Zuidoost-Azië op te schorten. Anderen zagen een drie frontenoorlog met China, de Sovjet Unie en de VS in het verschiet. Yamamoto, midden in zijn voorbereidingen, zal Matsuoka ongetwijfeld voor gek versleten hebben. Matsuoka werd op 2 juli opzij geschoven en vervangen door de meer op diplomatiek overleg ingestelde Teijiro. Stalin werd verzekerd dat Japan zich zeer zeker aan het non-agressieverdrag zou houden, waarop Stalin reeds in de zomer begon om grote legereenheden uit Siberië naar het westen te verplaatsen.¹⁷ Teijiro werd verder de taak gegeven om de relaties met de VS weer in beter vaarwater te krijgen. De militantere stroming kreeg echter ook zijn zin: besloten werd de Japanse positie in Zuidoost-Azië te versterken. Zo wilde men de Britten en de Nederlanders onder druk zetten voor het doen van olieconcessies.

5 Totale boycot: juli 1941

Operatie Barbarossa zette een keten van gebeurtenissen in gang. Op 12 juli werd tussen de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië formeel een bondgenootschap gesloten. Op dezelfde dag legde Japan bij Vichy-Frankrijk het voorstel tot bezetting van het zuiden van Frans Indochina neer. De Fransen accepteerden op 21 juli.

Vanuit Japans gezichtspunt onderscheidden zij zich daarmee toch niet van de Amerikanen, die in april 1941 met een Deense minister in ballingschap, een

¹⁵ J. Büttinghausen, 'Bericht Tweede Wereldoorlog', Amsterdam Boek, 1975, blz 728, De Japanse journalist Ozaki, vertrouweling van prins Konoye, behoorde tot Sorge's medewerkers.

¹⁶ Idem. Sorge voorspelde de aankomende Duitse aanval tot op twee dagen nauwkeurig. De officiële lezing luidt dat de Russen het niet geloofden. Als dank kreeg hij toch twintig jaar na zijn dood een eigen postzegel.

¹⁷ Deze eenheden werden gelegerd bij Moskou en zouden de Duitsers daar in december tegenhouden. Het spionagenetwerk van Richard Sorge speelde een grote rol bij Stalin's besluit voor de troepenverplaatsing. Sorge's netwerk werd 18 oktober 1941 ontmanteld. Hij werd samen met Ozaki in 1944 opgehangen.

verdrag tekenden waarbij Groenland Amerikaans protectoraat werd en als basis voor Amerikaanse troepen ging dienen.

Begin juli verraste Roosevelt de regering van IJsland met de aankondiging dat Amerikaanse troepen daar ter vervanging van Britse troepen gelegerd zouden worden.¹⁸

Roosevelt sprak het Amerikaanse volk toe op 4 juli, de nationale onafhankelijkheidsdag. Hij refereerde aan de basis van de Amerikaanse natie van 1776 en vervolgde: *“Ik wil het Amerikaanse volk nadrukkelijk zeggen dat de Verenigde Staten nooit als een gelukkige en welvarende oase van vrijheid kunnen voortbestaan temidden van een woestijn van wrede dictatuur.”*¹⁹

Juli 1941, Japanse soldaten trekken Saigon binnen

Onderschepte berichten in de purpercode maakten duidelijk dat de Japanse militaire top van plan was Indochina als springplank te gebruiken richting Singapore en Ned-Indië. Tegelijkertijd bleek er ook uit dat oorlog zeker niet onafwendbaar was. Roosevelt ging op zijn wijze met deze informatie aan de slag en maakte nu van de aankomende Japanse bezetting van zuidelijk Indochina een principekwesitie. Hij stelde voor geheel Frans Indochina te ‘neutraliseren’ in ruil voor opheffing van het Amerikaanse embargo. Japan liet weten

¹⁸ De regering van IJsland reageerde dat men het voornemen wellicht begrijpelijk vond, maar dat zo’n besluit toch niet buiten hun om kon worden genomen. De IJslandse premier liet Roosevelt fijntjes weten dat men toch wel graag eerst garanties wilde voor het behoud van de onafhankelijkheid. *“Maar natuurlijk”*, antwoordde Roosevelt, om vervolgens deze ommissie met wat ronkende retoriek recht te zetten. Het is een typisch voorbeeld van het ‘goede cowboy’- gehalte in de Amerikaanse politiek, waar ik in de conclusies nog op terugkom.

¹⁹ Zo zijn er meer pogingen van Roosevelt om de Amerikaanse bevolking voor te bereiden op een mogelijke oorlog. Op 27 mei legde de president bijvoorbeeld in een radiotoespraak uit dat Duitsland plannen had om Latijns-Amerika in te nemen zoals het dat zojuist op de Balkan gedaan had, waardoor het rustige Amerika bedreigd zou worden.

dat de operatie op deze basis zeker niet afgeblazen zou worden, maar dat men open stond voor besprekingen. Die werden op 23 juli door Washington stopgezet. Direct nadat Japanse troepen op 25 juli zuidelijk Indochina binnentrokken trok Roosevelt de streep: de handel met Japan werd volledig stilgelegd en alle Japanse financiële tegoeden werden bevroren. Groot-Brittannië sloot zich hierbij aan.

De Nederlandse regering in Londen werd van tevoren via de Britten op de hoogte gesteld van de op handen zijnde maatregelen tegen Japan. Procureur-generaal van Starckenborgh wenste echter concrete toezeggingen van de VS voor militaire assistentie, voordat Ned-Indië zich bij het totale embargo zou aansluiten. Hij werd echter voor een fait accompli gesteld. Op 26 juli ontving hij uit Londen de opdracht passende maatregelen te nemen.

Ongetwijfeld kreeg de Nederlandse regering regelmatig via Britten of Amerikanen geselecteerde berichten van de purpercode onder ogen. Hiermee viel makkelijk een beeld samen te stellen dat Japan uitsluitend agressieve bedoelingen had. En mocht men al twijfels hebben, dan zat stellig de overweging in het achterhoofd dat men de Amerikanen nodig had bij de bevrijding van Nederland. Mijn indruk is dat men in Londen niet echt nadacht over de gevolgen voor Ned-Indië.²⁰

Van Starckenborgh schreef hierover in oktober nog een brief aan de ambassadeurs in Londen en Washington: *“Wij verschuilen ons achter Engeland en Amerika en wekken de indruk dat wij handelen naar hùn inzicht en door hùn mond spreken, terwijl wij vroeger onze kracht tegenover Japan ontleenden aan het op waarheid rustende betoog dat wij, hoewel wij in menig opzicht met hen samenwerken, zelfstandig oordelen en geen volgelingen van hen zijn.... Ook inzake onze verhouding tot Amerika en Engeland is de gang van zaken bedenkelijk, daar het niet goed is dat deze landen wennen aan een te ver gaande meegaandheid van onze kant.”*²¹

Ned-Indië had zich op 26 juli definitief en openlijk met de Britten en Amerikanen tegen Japan verbonden. De totale boycot was het laatste punt van aanbeveling uit het McCollum-document om

²⁰ Volgens de Jong, blz 672: *“De in wezen politieke doelstellingen van Japan waren voor de regering uiteraard volmaakt duidelijk (..) en aangevuld met berichten van militaire cryptologen, voldoende reden om in economisch opzicht geen krimp te geven. Een beleid niet zonder risico’s!”* Onderstrepingen van mij: dit kún je zo niet beweren.

²¹ De Jong, blz 681

een Japanse aanval uit te lokken. Roosevelt voerde de druk echter nog verder op.

Bijlage: fragment McCollum-memo volgende bladzijde

Roosevelt kwam op 9 augustus met Churchill op de Atlantische Oceaan bijeen voor strategisch overleg. Op 14 augustus maakten zij het 'Atlantisch Manifest' bekend: een visionair stuk waarin nazi-Duitsland en haar bondgenoten tegenover de voorvechters van een vrije wereld, i.c. Groot-Brittannië en de VS, werden geplaatst. In de kiem bevatte het manifest al de oprichting van de Verenigde Naties. Op 21 september sloot ook de Sovjet Unie zich bij de basisprincipes van het document aan, waarop Roosevelt de economische hulp aan Stalin van start liet gaan. In Japanse ogen werd de Sovjet Unie hiermee een informele bondgenoot van de VS en, non-agressiepact of niet, een reële bedreiging voor de nabije toekomst.

Japan zat volledig in het nauw. Het land beschikte nu over oliereserves die voldoende waren om het twee jaar lang vol te houden. De militante richting zag hierin haar gelijk, maar de diplomatieke stroming zag nog mogelijkheden.

'Thanks to him the Dutch have had time to get ready' : Van Mook werd in Time Magazine van 18 augustus 1941 als heldhaftige bondgenoot gezien die de situatie juist inschatte en grote hoeveelheden materieel in de VS bestelde

REPRODUCED AT THE
NATIONAL ARCHIVES

DETERMINED TO BE AN
ADMINISTRATIVE MARKING
E.O. 12065, Section 6-102
By AT NARS, Date 1-29-95

ALREADY IN THE THEATER OF OPERATIONS.
F. A CONSIDERABLE DUTCH NAVAL FORCE IS IN THE
ORIENT THAT WOULD BE OF VALUE IF ALLIED TO U.S.

~~CONFIDENTIAL~~
8. A CONSIDERATION OF THE FOREGOING LEADS TO THE
CONCLUSION THAT PROMPT AGGRESSIVE NAVAL ACTION AGAINST JAPAN BY
THE UNITED STATES WOULD RENDER JAPAN INCAPABLE OF AFFORDING ANY
HELP TO GERMANY AND ITALY IN THEIR ATTACK ON ENGLAND AND THAT
JAPAN ITSELF WOULD BE FACED WITH A SITUATION IN WHICH HER NAVY
COULD BE FORCED TO FIGHT ON MOST UNFAVORABLE TERMS OR ACCEPT
FAIRLY EARLY COLLAPSE OF THE COUNTRY THROUGH THE FORCE OF BLOCKADE.
A PROMPT AND EARLY DECLARATION OF WAR AFTER ENTERING INTO SUIT-
ABLE ARRANGEMENTS WITH ENGLAND AND HOLLAND, WOULD BE MOST EFFECTIVE
IN BRINGING ABOUT THE EARLY COLLAPSE OF JAPAN AND THUS ELIMINATING
OUR ENEMY IN THE PACIFIC BEFORE GERMANY AND ITALY COULD STRIKE
AT US EFFECTIVELY. FURTHERMORE, ELIMINATION OF JAPAN MUST SURELY
STRENGTHEN BRITAIN'S POSITION AGAINST GERMANY AND ITALY AND, IN
ADDITION, SUCH ACTION WOULD INCREASE THE CONFIDENCE AND SUPPORT
OF ALL NATIONS WHO TEND TO BE FRIENDLY TOWARDS US.

9. IT IS NOT BELIEVED THAT IN THE PRESENT STATE OF
POLITICAL OPINION THE UNITED STATES GOVERNMENT IS CAPABLE OF
DECLARING WAR AGAINST JAPAN WITHOUT MORE AID; AND IT IS BARELY
POSSIBLE THAT VIGOROUS ACTION ON OUR PART MIGHT LEAD THE
JAPANESE TO MODIFY THEIR ATTITUDE. THEREFORE, THE FOLLOWING
COURSE OF ACTION IS SUGGESTED:

- A. MAKE AN ARRANGEMENT WITH BRITAIN FOR THE USE OF
BRITISH BASES IN THE PACIFIC, PARTICULARLY
SINGAPORE.
- B. MAKE AN ARRANGEMENT WITH HOLLAND FOR THE USE OF
BASE FACILITIES AND ACQUISITION OF SUPPLIES
IN THE DUTCH EAST INDIES.
- C. GIVE ALL POSSIBLE AID TO THE CHINESE GOVERNMENT
OF CHIANG-KAI-SHEK.
- D. SEND A DIVISION OF LONG RANGE HEAVY CRUISERS TO
THE ORIENT, PHILIPPINES, OR SINGAPORE.
- E. SEND TWO DIVISIONS OF SUBMARINES TO THE ORIENT.
- F. KEEP THE MAIN STRENGTH OF THE U.S. FLEET NOW IN
THE PACIFIC IN THE VICINITY OF THE HAWAIIAN ISLANDS.
- G. INSIST THAT THE DUTCH REFUSE TO GRANT JAPANESE
DEMANDS FOR UNDUE ECONOMIC CONCESSIONS, PARTI-
CULARLY OIL.
- H. COMPLETELY EMBARGO ALL U.S. TRADE WITH JAPAN,
IN COLLABORATION WITH A SIMILAR EMBARGO IMPOSED
BY THE BRITISH EMPIRE.

10. ~~IF BY THESE MEANS JAPAN COULD BE LED TO COMMIT AN
OVERT OF WAR, SO MUCH THE BETTER. AT ALL EVENTS WE MUST BE FULLY
PREPARED TO ACCEPT THE THREAT OF WAR.~~

CC-OP-16
OP-16-F
FILE

A.H. McCOLLUM ✓

*De betreffende pagina van de McCollum memo
(gescand: onderstreping niet in origineel)*